

Inscripcións romanas de Vigo

Orixinal en castelán: "Inscripciones Romanas de Vigo". Cuadernos de Estudios Gallegos XVI. 1961, pp 5-42.

Xosé María **Álvarez Blázquez**
Fermín **Bouza Brey**

PRELIMINAR

I. HISTORIA DAS PEZAS

A colección de inscricións da época romana que presentamos foi formada recentemente, como consecuencia das obras de urbanización levadas a cabo na cidade de Vigo e os seus arredores.

Comprende o conxunto vinte estelas funerarias completas, tres incompletas, ou sexa conservadas na súa maior parte, enteiras ou fragmentadas, sete anacos soltos, con labra ou sen ela, de granito, unha ara a Mercurio, tres ladrillos con supostos signos do Zodíaco, e unha pía para un establecemento industrial de extracción de aceite de oliva.

O achado das estelas produciuse pola apertura dunha gabia para asentar os alicerces dunha casa na rúa viguesa denominada de Pontevedra, sita no barrio chamado do Areal ou Roupeiro, o día 17 de marzo de 1958, por obreiros ás ordes do contratista de obras don José Díaz Mella, señor que tivo a xentileza de avisar á Comisaría Local de Escavacións Arqueolóxicas, representada por un dos asinantes desta publicación (A. B.), o cal observou a presenza de varias pezas máis a unha profundidade como de 2,5 metros baixo o nivel do terreo. En sucesivos días, con auxilio da Alcaldía de Vigo, desem-

peñada por don Tomas Pérez Lorente, e a autorización do propietario do predio, don Mauro Alonso, foi posible sacar á luz todas as estelas que imos describir.

Compuñan as devanditas estelas, en posición de deitadas, unha especie de camiño ou pasaxe, e atopábanse en contacto entre si no sentido da maior dimensión, servindo os fragmentos achados de mutuo complemento para alcanzar a anchura desa vía, na cal, por fortuna, a maior parte dos monumentos funerarios que a constituían mostrábanse coa cara labrada cara a abaixo, para evitar a incomodidade de pisar sobre as irregularidades da superficie decorada. Pero, como non todas aparecían así, hai que lamentar que as que estaban con relevos ou lenda cara a arriba sufriran a desaparición total ou parcial de figuras e epígrafes.

Polo dito é lóxico pensar que as estelas non se achaban *in situ*; pero tamén é doado discernir que a necrópole á que pertenceron non se atopaba lonxe, por canto que o arrastre e aproveitamento daquelas, noutro caso, resultaría antieconómico en calquera tempo, habida conta da riqueza de granito naquela zona cando aínda a urbanización non chegara a ela. Ademais, como indicio a ter en conta para apoiar tal discurso, convén subliñar a aparición na terra de recheo sobre as lousas de abundantes fragmentos cerámicos e de *tégulae*; dun remate de ánfora igualmente romana; gran parte dunha urna, acaso cineraria, e un anaco de volante de muíño de man (*catillus*).

A colocación destas estelas formando camiño, no xeito como foron descubertas, data xa de séculos atrás. Polo de pronto, pode documentarse a súa existencia neste pasadizo xa no último terzo do século XVII, grazas á súa cita nun manuscrito mencionado polo cronista de Vigo, Taboada Leal, en 1840, do que copia un parágrafo esclarecedor, referíndose a este barrio do Areal, coñecido tamén por Roupeiro, e á súa igrexa de Santiago de Vigo. Di o devandito manuscrito do seiscentos, que nesta

“hai algunhas sepulturas de alabastro e pedras labradas traducidas alí dos antigos monumentos e enterros dos poboadores daquel tempo xentís, con outras moitas láminas e pedras curiosas que destes sepulcros quitaron e se ven hoxe noutros edificios coas súas letras e sinais antigos; e de ordinario descóbrense outros debaixo de terra... “.

Segue dicindo que o que antes era poboación, con muros, edificacións e cercados

“desfíxoos o mar, descubrindo cada día adiante muros de casas, monumentos, fornos de pedra de bóveda e outros de ladrillo por debaixo de terra que pregoan a antigüidade dos seus primeiros fundadores, como hoxe se reconece no tránsito que desta vila vai ás relixiosas...”¹

Ou sexa ao Convento de Franciscanas que en 1553 fundou a dama viguesa dona Inés Pérez de Zeta; obténdose, pois, a conclusión de que a devandita pasaxe lousada servía para comunicar coa devandita casa eclesiástica acaso dende a súa fundación no século XVI, salvando así o viandante a parte inferior do cavorco que por alí formaba o río chamado do Hospital, que descendía pola faldra do monte do Castro que se alza sobre a cidade.

A invención dos ladrillos con signos que cremos zodiacais, tivo lugar no ano 1956, nun desmonte efectuado no lugar denominado A Oliveira, da inmediata parroquia de Teis, preto do sitio onde tamén foi atopada unha pía decantadora de granito; xuntamente con outros elementos constitutivos dunha instalación industrial da baixa romanización para extracción de aceite de oliva. A circunstancia de ser denominada a poboación de Vigo como “Cidade da Oliva”, aludindo á árbore que é o seu símbolo, pois figura no seu brasón, e o dato toponímico que subministra o lugar do achado presta interese a este antigo establecemento industrial e admite consideracións acerca do clima e cultivo nesta zona costeira de Galicia na época romana, estudo que non é agora ocasión de realizar.

En canto á ara dedicada a Mercurio, foi descuberta na próxima praia de Panxón, do concello de Nigrán, polos fillos de don Isidoro Andrade Cimadevila, enterrada na area a pouco máis dun metro de profundidade, con ocasión dos fortes temporais acontecidos no inverno de 1958-59. No verán deste ultimou ano, como quedara de novo cuberta, escavaron aqueles o lugar, logrando localizala, sen que desen

(1) N. TABOADA LEAL, *Descripción topográfico-histórica de la ciudad de Vigo, su Ría y alrededores...*, Santiago, 1840, p. 171 e sgts.

resultado as exploracións que entón se fixeron para comprobar as manifestacións dos pescadores e veciños daquela zona que sinalan a existencia doutras semellantes.

Son antecedentes da romanización deste punto os achados anteriores de obxectos de época romana en Panxón. Así, no “Cabi-castro” acúsáronse *tégulas* e outros restos arqueolóxicos, entre eles o mosaico que hoxe forma parte da colección Blanco Cicerón, decorado con representacións de mariscos, aparecido no último terzo do pasado século e ánforas descubertas na mesma praia, das cales existen tres, polo menos, no Museo de Pontevedra e dúas no Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

E antecedente epigráfico da nosa colección é a ara descuberta en Alcabre, freguesía próxima á cidade viguesa e regalada ao Museo de Pontevedra, onde se atopa, no ano 1898, que di, desenvolvidas as siglas:

DIS MANIBVS SACRUM. RVFINVS RUFI RVFO FILIO
PIENTISSIMO ANNORVM XX²

Como nota bibliográfica de interese, habemos de recordar aquí que, como o mesmo ano en que as estelas foron descubertas, tivera lugar o III Congreso Arqueolóxico Nacional, celebrado en Galicia no verán de 1953, un de nós (A. B.) presentou no mesmo un adianto para dar a coñecer aquelas pezas; cuxo sucinto informe foi publicado na Crónica do Congreso con abundantes erratas³. Tanto por esta circunstancia, como porque neste xa se anunciaba un estudo de tales monumentos que entón non se facía, como porque non se comprendían todos os fragmentos achados, habemos de ter realmente como inédita esta importante colección aínda cando aludamos en cada papeleta ao referido adianto simplemente informativo e marquemos como estelas *Inéditas* soamente as que nel non figuran.

Diremos tamén que consultamos a transcripción dos epígrafes co noso caro e doctísimo amigo o profesor Álvaro d’Ors ao que nos comparamos en agradecer publicamente as súas sabias indicacións,

(2) FILGUEIRA-D’ORS, *Inscripciones Romanas de Galicia. III*: Museo de Pontevedra, 1955, p. 7: Museo de Pontevedra, 1955, p. 74, lam. XLV.

(3) J. M^a. ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, “Hallazgos de estelas funerarias romanas en Vigo (Pontevedra)”. *Crónica del III Congreso Arqueológico Nacional. Galicia*, 1953, Zaragoza, 1955, pp 462-475.

e que na ordenación dos datos referentes a cada monumento seguimos as normas establecidas para a serie “Inscripcións romanas de Galicia”, da que van publicados tres fascículos, e da cal é esta colección Suplemento 1 ao Fascículo III que recolle os epígrafes da provincia de Pontevedra.

II. SOBRE O VIGO ANTIGO

Para encadRAR mellor estes achados, daremos noticia da poboación que habitou durante a romanización de Galicia as ribeiras onde se empraza o Vigo actual, ou sexa do castro que domina a cidade, cuxos vestixios (a pesar de acharse coroado dende hai trescentos anos por un baluarte militar que sufriu diversos ataques con motivo das guerras con España nos últimos séculos, de ser transformado en parque público e de levantarse no seu recinto varias edificacións urbanas) afloran aínda en achados casuais que perfilan claramente o asentamento dun lugar habitado dende tempos prehistóricos.

Este chamado precisamente Monte do Castro domina un horizonte sobre a ría viguesa poboado de recordos arqueolóxicos coetáneos uns, como a citanía de Domaio, o castro de Negros, sobre Redondela; o de “A Guía”, en Teis; o de Panxón, o de Sabarís, o da illiña de Toralla, o de Freixeiro, o monte Leboreiro...; e máis antigos outros como os que representan os achados de machados e outros obxectos do Bronce de Liméns (Hío), a espada de Santa Eulalia de Meira (Moaña) e o petróglifo de Fragoselo (Coruxo). Neste Castro apareceu un machado de fío desenvolvido do Bronce II (Museo Solla, Arcade)⁴.

Dende o século XVII veñen sinalándose, tanto no monte como na súa falda, que forma a orla marítima da baía de Vigo, descubrimentos arqueolóxicos correspondentes a un depósito castrexo que pervive en plena romanización con restos xa importantes, entre os que se sinalan no último terzo do devandito século os xa citados segundo o manuscrito copiado polo historiador Taboada Leal.

(4) J. FILGUEIRA VALVERDE e A. GARCÍA ALÉN, “Materiales para la Carta Arqueológica de la provincia de Pontevedra”, *El Museo de Pontevedra* t VIII, 1954-1956.

No alto do monte acaeceron os achados efectuados en 1926 con ocasión de abrir, durante a primavera, buratos para plantar árbores de adorno. Saíron da terra en tal ocasión, en número considerable, anacos grandes de vasillas de barro amarelento pertencentes a ánforas e dolios, ata formar un montón como de dous metros de diámetro por un de altura. En tal circunstancia destacou o fino espírito do alumno do Instituto don Enrique Tenreiro, que soubo apreciar o interese dos pequenos fragmentos cerámicos provistos de decoración, xa pintada, xa estampada. Dos obxectos saídos á luz entón fixo inventario sucinto unha comisión arqueolóxica que emitiu informe en 1928⁵, da que formaba parte o chorado prehistoriador Cuevillas, quen estudou máis tarde as cerámicas en artigo que non vería impreso o seu autor⁶.

Posteriormente, visitou o Castro o profesor Obermaier e fixéronse-lle exploracións, que deron por resultado a exhumación de ánforas en bo estado de conservación; dúas fíbulas de bronce incompletas, parte dunha tesoura do mesmo metal, un machado pulido e algún muro.

Na mesma elevación castrexa, pero na faldra NO., descubriu un de nós (A. B.) un poboado con vivendas circulares, entre a que se acharon fragmentos de *terra sigillata*, unha culleriña e un anaco de aplique ornamental, ambos os dous obxectos de bronce; e un fragmento de cunca ao parecer ibérico con esmalte vítreo e decoración xeométrica de cor ocre.

Sinálanse, ademais, multitude de achados soltos de muíños de man, moedas romanas, etc.

Pero a zona que máis se significa dende antigo é a chamada do Roupeiro ou do Areal, abrigada revolta do contorno marítimo e onde debeu ter asento o vicus que lle deu nome á cidade actual de Vigo, pobo mercantil e navegante que na paz imperial de Roma, despois da conquista, non precisou xa de acubillarse ao amparo da vella defensa. O manuscrito que veu Taboada Leal, as noticias que en 1840 nos dá este mesmo cronista sinalando “entre os moitos veciños do barrio do Areal que descubriron.. obxectos” aos “señores Teling e Valos, que acharon

(5) A. LOSADA DIÉGUEZ; F. LÓPEZ CUEVILLAS e J. FILGUEIRA VALVERDE, “Informe sobre o Castro de Vigo”, *O Museo de Pontevedra t IX*, 1955, pp. 46-53.

(6) F. LÓPEZ CUEVILLAS, “Cerámicas inéditas del Castro de Vigo”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, fasc. 41, pp. 321-328, 1958.

pedras de muíños de man, outras labradas, ladrillos massaries, barros, tellas, escouras de ferreiro e pequenas moedas de cobre"...⁷; o que, en 1912, nos di Casto Sampedro de que "en certa edificación do Areal se descubriron fragmentos de tégulas e varias moedas romanas dos séculos II e III, e nas trincheiras da estación do ferrocarril, dúas ou tres ánforas, unha delas co nome latino do oleiro: FAV.R", convencen de que na devandita parte se asentaba a cidade romanizada⁸.

Noutro lugar da faldra do Castro, na antiga praia de San Francisco, descubríronse varias sepulturas formadas con tégulas contendo anacos de ferro amorfos pola oxidación, semellantes, sen dúbida, ás "urnas de ladrillos" aparecidas entre Bouzas e Vigo cara a 1879⁹.

Este cúmulo de vestixios romanos, aumentado polo de estelas obxecto desta publicación, constitúen, pola densidade e importancia que lle confiren ao vello núcleo urbano, testemuño de gran peso para apoiar, aínda que non exista proba concluínte, a identificación do actual Vigo coa mansión militar *Vicus Spacorum* do *Itinerario de Antonino*.

III. CONSIDERACIÓNS SOBRE AS ESTELAS RELIVARIAS. INDUMENTARIA E SIMBOLOXÍA

Na cédula que lle dedicamos a cada estela no curso deste inventario facemos anotacións de carácter epigráfico e lixeiras deducións suxeridas pola lectura dos antropónimos, tales como a presenza dunha familia de militares procedente de Clunia (hoxe Coruña del Conde, provincia de Burgos), cabeza do Convento xurídico do seu nome, ou *Colonia Cluniense*, como lle chamaba unha lápida hoxe perdida dedicada ao emperador Adriano. Agora queremos facelas sobre a indumentaria e o simbolismo doutras figuras que acompañan ás representacións humanas nos monumentos que describimos.

Primeiramente, habemos de facer notar que a colección de estelas presente, no que toca á súa forma e aos elementos simbólicos, convén,

(7) TABOADA LEAL, Op. cit.

(8) X. [CASTO SANPEDRO FOLGAR], "Indicaciones epigráficas desde La Guardia a Santiago", en *Mondariz. Vigo. Guía de Turista*, Madrid, 1912, páxinas 58-59.

(9) J. M^a. ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, "Restos de una necrópolis romana en Vigo", *Faro de Vigo*, outubro de 1952.

en xeral, coas características que asigna García Bellido ao por el formado grupo de estelas do NO. que ocupa un territorio situado ao Norte dunha liña que, baixando dende os Pirineos no seu asento na provincia de Zaragoza, segue o curso do río Texo ata a fronteira portuguesa para alzarse ata a costa atlántica, pasando pola rexión de Coimbra¹⁰. Estes caracteres son, con relación á súa forma, os de ser

“pezas alongadas e planas, polo xeral monolíticas, destinadas a ser cravadas no chan, cunha soa cara ornada”; e, con relación aos seus símbolos, “é constante ou case constante a presenza nelas de rodas radiadas, unha ou múltiple, e de lúas en crecente cos cornos cara a arriba”, con “outros moitos,... que xa non son tan xerais coma os anteriores” e “non é insólito o caso de simular unha arquitectura como encadramento total da estela ou parcial dalgún dos seus membros. Estas arquitecturas son sempre planas, esquemáticas, con un ou máis arcos sobre columnas”...¹¹.

O exame máis concreto das nosas estelas proporcionáanos a discriminación de catro tipos:

- Estela rematada en frontón, e arriba cavidade para lume ou *focus*.
- Coa parte superior cortada horizontalmente.
- Rematadas en semicírculo.
- Coa parte superior curvada entre dous saintes laterais.

Entre elas hainas que non presentan adorno ningún, senón a liña que rodea a inscrición; outras, pola contra, conteñen relevos. Destas, unhas comportan símbolos unicamente; outras, figuras humanas tan só, e outras, en fin, figuras e símbolos funerarios xuntamente.

As figuras humanas poden agruparse á súa vez en: figuras soltas, figuras acompañadas doutra e escenas con dúas ou tres figuras.

Estas estelas relivarias son as que fan que esta colección teña grande interese, pois concorren ao coñecemento da escultura romana provincial de carácter popular cuxo estudo apenas se iniciou, e é curioso anotar que, mentres varios dos individuos a quen as estelas aluden

(10) A. GARCÍA BELLIDO, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid, 1949, pp. 321 e segts.

(11) GARCÍA BELLIDO, *Op. cit.*, pp. 323-24.

denomínanse *cluniensis*, é o grupo de estelas de Burgos, con centro en *Clunia*, precisamente, “o máis entregado á decoración figurada relivaria... Podería dicirse que é o único que o cultiva”, segundo a observación e a agrupación que efectuou García Bellido de tres zonas principais, dentro do aludido territorio ou grande cuadrante do NO., chamados grupos leonés, burgalés e navarro¹². Virían, pois, a Vigo (*Vicus Spacorum*), os de *Clunia*, cos seus gustos decorativos, especialmente en materia de plástica funeraria, e serían aliciente para os artistas indíxenas da bisbarra a quen, claro é, habemos de atribuír a paternidade dos relevos, baixo aquela inspiración

Aludimos en cada unha das cédulas dedicadas a cada monumento á indumentaria das persoas representadas nas estelas, xa que non todas son a figuración do defunto, pois as composicións de dúas e tres figuras son, nun caso, representativas dos familiares facendo ofrendas sobre a ara en honra daquel, e, noutro, alusivas a cerimonia dun culto agrícola en relación cos mortos segundo dicimos en tales cédulas; pero faremos notar, porque é un punto sobre o que xa hai botadas bases cronolóxicas, a presenza dun togado que a simple vista recorda a figura, igualmente destruída, dunha estela do monte de Santa Trega (Pontevedra)¹³, pero despois de exame comparativo advírtese que mentres nesta última o personaxe defunto leva a toga de xeito que as súas dobras, tratadas por liñas profundas, caen transversalmente, case rectas, dende o lado esquerdo ao dereito, na estela de Vigo as dobras divídense en dúas series de liñas semicirculares que converxen e recóllense cara ao centro da figura e parecen continuar unidas, rectas xa, cara ao ombro esquerdo do retratado. Iso establece unha diferenza plástica evidente que, ben se advirte, non pode irmandar cronoloxicamente estas dúas esculturas, senón ao contrario; e non podemos en modo ningún vincular a vaguesa ao grupo formado na antiga Gallaecia polos togados do Monte da Saia e do Museo do Carmo (Lisboa), procedente de Porto

(12) GARCÍA BELLIDO, *Op. cit.*, pp. 322.

(13) I. CALVO, *Monte de Santa Tecla. La Guardia (Pontevedra). Exploraciones arqueológicas verificadas en los años 1914 a 1920*, Madrid, 1926. Grabado superior da lám. IV. C. DE MARGELLANA, “La Citania de Santa Tecla”, *Bol. del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología de la Universidad de Valladolid* t. XI, 1943-44, p. 49, fig. 23 no ángulo inferior esquerdo.

e o do Museo do Trega, aos cales supón Bellido de época “relativamente pouco posterior á expedición de Brutus Gallaicus”¹⁴, e Balil, “dunha modalidade de gran desenvolvemento durante o Alto Imperio”¹⁵.

Outro togado galego hai que se aproxima máis á escultura viguesa, que é o que aparece no relevo de terra lucense que se atopa hoxe no Museo de Pontevedra por depósito do Instituto P. Sarmiento de Santiago de Compostela; do cal se ocupou recentemente Castro Nunes, que o cre de influencia neoplatónica¹⁶, mentres Balil entende que o seu simbolismo pode ser pitagórico¹⁷. Ambos os dous propugnan que non debe pasar a súa cronoloxía do século II despois de Jesucristo. Pola nosa parte, cremos que, a finais deste século, debe ser datado tamén o relevo do togado vigués, xuntamente cos demais relevos que describimos.

Son aplicables aos relevos das nosas estela as palabras de Balil relativas á arte provincial romana, cando di que

*“un factor básico para a comprensión da arte provincial é, precisamente, o seu ambiente económico e social. A finalidade destes talleres e artesáns provinciais non foi outra que abastecer o mercado local e satisfacer as súas necesidades con produtos alcanzables”*¹⁸.

Claro é que con elas refírese a versións económicas de obras importadas dos grandes centros artísticos aos talleres rexionais, e é evidente que nos relevos funerarios vigueses, máis que versión destas producións de arte elevada, trátase de reflexo na mente dos artistas locais de recordos naturalistas e de modelos de estelas transmitidas acaso por debuxo polos clientes que encargaban o monumento, dando por resultado figu-

(14) A. GARCÍA BELLIDO, “Dos datos cronolóxicos relativos a la escultura y la epigrafía ibéricas”, *Homenaje a Menéndez Pidal, III*, pp. 501-514. Neste estudo explica o seu esclarecido autor que, acaso por confusión de cédulas, deu o togado do N. de Portugal, hoxe no Museo do Carmo de Lisboa, como de época flavia no seu estudo sobre *Esculturas romanas de España y Portugal*, onde figura a devandita estatua, que é a primeira retratista romana da Península, baixo o núm. 227 e na lám. 101, debendo suprimirse tal datación.

(15) A. BALIL, “Plástica provincial en la España romana”, *Rev. de Guimarães vol. LXX*, núms. 1-2, 1960, pp. 107-131.

(16) J. DE CASTRO NUNES, *Zephirus IX*, p 234.

(17) BALIL, *Op. cit.*, p.128, nota 2.

(18) BALIL, *Op. cit.*, p.114

ras ás que tamén o material granítico local empregado contribúe a dar maior aspecto de tosquedade e rudeza.

Os temas simbólicos e ornamentais que aparecen nas estelas de Vigo consisten en discos e círculos radiados, estrelas de seis ou oito puntas lanceoladas, crecentes lunares, flores heptapétalas, pequenos discos cun punto central e ángulos sinxelos ou dotados dunha especie de ás ou adorno vexetal.

Os discos e círculos radiados ostentan: aqueles, svásticas en sentido *dextrorsum*, nalgún caso imperceptible polo desgaste da pedra; estes, estrelas de seis puntas lanceoladas. En dous casos este disco presenta catro radios en forma de cruz, e nun caso o radio vertical prolóngase corno vástago que une ao disco cun crecente lunar, sito debaixo e provisto á súa vez dun pedúnculo que o sostén. Estes discos radiantes van acompañados sempre dun crecente lunar con cornos cara a arriba e só nun caso cara a abaixo (Núm. 19), pero, en cambio, o crecente lunar preséntase solitario algunha vez, e outras acompañado dunha estrela de seis puntas lanceoladas, que ocupa o lugar do disco.

A interpretación destes relevos que aparecen entrelazados, discos radiantes, crecentes lunares e estrelas de seis puntas, non ofrecen maior dificultade como representacións astrais. Son moi frecuentes tanto na Península coma en todo o *orbis Romanus*. O disco radiante e a estrela de seis puntas que ocupa cando aquel non existe o seu lugar preeminente nas estelas, haberá de representar ao Sol. Todo iso en relación co culto aos mortos dos que a Lúa se consideraba mansión. En Galicia poderíase relacionar co suposto culto nas noites de plenilunio de que fala Estrabón¹⁹ e coas supervivencias folclóricas aínda hoxe perceptibles. Cumont²⁰ supón unha orixe oriental para estes símbolos e fai a observación de que os crecentes lunares faltan en rexións das *Galias* e, en cambio, aparecen en Inglaterra e outras partes, e cre Bellido que este culto é indíxena, celta ou precelta, e puido haber superposición de ideas e símbolos con outros de orixe oriental²¹. Leite de Vasconcellos relaciona a figura conxunta de

(19) ESTRABÓN, *Geographiká* III, 4, 16. Non obstante, Estrabón non atribúe propiamente aos callaicos as danzas nas noites de plenilunio, senón aos celtiberos e a outros pobos limítrofes.

(20) CUMONT, *Simbologie funeraire*, 252, cit. por García Bellido en "Esculturas..." p. 332.

(21) GARCÍA BELLIDO, *Esculturas...*, 332.

lúa-estrela co símbolo de *Tania* ou *Saturno* da relixión púnica, e cita a súa frecuencia en estelas da necrópole fenicia de Nora en Sardeña²². Ultimamente Louro Alija, ao estudar o antropomástico *Reburus*, quere relacionar a xeografía deste nome coa dos verróns e a área de dispersión destes discos, svásticas e outros símbolos. As estelas viguesas desmenten por si soas esta relación, se xa non o estivese pola extensión que alcanzan os devanditos símbolos²³. Por non se ocupar delas ningún dos mencionados investigadores, habemos de mencionar as catro estelas de *Iria Flavia* con relevos de crecente lunar con corno cara a arriba unicamente, como se na bisbarra galega de Padrón na que se asentan fose ese o culto principal en relación cos mortos²⁴.

En varias estelas españolas e noutras estranxeiras áchase este crecente acompañado dun soporte triangular cuxo significado foi moi discutido. Nas estelas viguesas (Núms. 19 e 22), o soporte é cadrado ou rectangular, como nas de Gallatia, Kilikia, Lydia e Poza de la Sal. Cumont e Bellido conveñen en que pode tratarse da representación dun obxecto cultural cunha imaxe da Lúa sostida por un pé, “*único modo de poder exhibila como obxecto illado sobre un plano*”²⁵.

Sobre os discos con punto central que acompañan por veces estes relevos astrais nas nosas estelas de Vigo, colocados nos ángulos do campo superior onde aqueles se mostran, e que son de tamaño menor que os discos solares, Bellido inclínase a crer que representan planetas²⁶, e Leite de Vasconcellos, aludindo, ademais da outra lapida, á portuguesa de Ancede, cuxos discos son exactamente iguais aos de Vigo, di que tales emblemas se relacionarán tamén cos astros²⁷. Nós permitímonos disentir destas opinións, pois, polo lugar que ocupan nos ángulos que deixa o campo, cremos que se trata de adornos para encher

(22) LEITE DE VASCONCELLOS, *Religiões dá Lusitania*, III, 428.

(23) J. RUBIO ALLJA, “Españoles por los caminos del Imperio Romano (estudios epigráfico-onomásticos en torno a *Reburus* y *Reburinus*)”, *Cuadernos de Historia de España*, XXIX-XXX, Buenos Aires, 1959, pp. 64-65.

(24) LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Iglesia de Santiago*, I, 367-369, presenta reunidas e con gravados estes ronseis dos que se ocuparan MURGUÍA, BARROS SIBELO, FITA e FERNÁNDEZ GUERRA; e que en HUBNER, *C. I. L. vol. II, Supplem.*, son os núms. 5.629, 5.630 e 5.631.

(25) GARCÍA BELLIDO, *Esculturas...*, 333-334.

(26) GARCÍA BELLIDO, *Esculturas...*, 329.

(27) LEITE DE VASCONCELLOS, *Religiões...* III, 410, fig. 201.

aqueles espazos por horror ao baleiro, mellor que de símbolo ningún, tal e como sucede coas rosetas da estela num. 21 desta colección. Respecto a estas rosáceas, xa Leite de Vasconcellos cría que, se ben nun principio puideron ter significación relixiosa e por iso aparecen en varias lápidas portuguesas que cita, na parte superior, ocupando o lugar preferente dedicado a astros noutros monumentos sepulcrais, perderan a súa significación e constituían, ao cabo, mero tema ornamental relacionado coas flores ou coroas depositadas sobre as tumbas en honra ao defunto, como se observa polas inscricións que teñen frases deste tenor: *Sparge flores suer mea busta, viator*, e outras²⁸

De máis difícil esexese, constituíndo un verdadeiro enigma, son as figuras angulares, en ángulo agudo, e, nun caso, provistas dunha especie de follas ou ás, que se ven nas estelas (Núms. 11 e 13) da nosa colección. Talvez se relacionen cos símbolos chamados “escuadras de albanel” que aparecen en estelas peninsulares, de Pannonia Inferior, Lydia e Phrighia e na mesma Roma, distribución que fai lles pensar aos arqueólogos que expresan ideas relixiosas que, procedentes de Asia Menor, pasaron a Pannonia e de alí á Península²⁹. Con respecto a estas representacións angulares das nosas estelas, chamamos a atención sobre que, a primeira vista, poderían parecer triángulos porque coinciden cunha liña divisoria do campo epigráfico; pero se paramos a atención en que a figura angular é máis estreita nos seus dous lados que no terceiro ou inferior do suposto triángulo, convencerémonos de que este último lado non forma parte da figura realmente. Máis claro se mira isto nun ronsel discoide procedente de Hontoria de la Cantera, Burgos, no Museo desta cidade, que presenta na parte inferior unha figura angular semellante ás das estelas viguesas simples ou sen ás. Ao describila, García Bellido fai no corno “*un triángulo de bordos punteados*”, cando realmente os bordos punteados só son dous, como marcándolle con firmeza, de propósito, a figura ao artista para que non se confunda coa fina moldura que limita o campo por esa parte inferior³⁰. De todas sortes, estes ángulos co vértice cara a arriba, ata o presente non foron interpretados.

(28) LEITE DE VASCONCELLOS, *Religiões...*III, 424-425.

(29) GARCÍA BELLIDO, *Esculturas...*, 342-343.

(30) GARCÍA BELLIDO, *Esculturas...*, 377-378, na estela núm. 378 do texto, reproducida na lám. 271.

Finalmente, fai presenza na nosa colección de estelas un elemento abundante que xa chamou a atención dos arqueólogos: as estruturas arquitectónicas constituídas por arcos de medio punto que se acusan en moitas estelas peninsulares con columnas provistas de capiteis de estilo indeterminado. Hübner describíaaas xa como pontes ou piares destes, xa como acuedutos, xa como arcos simplemente³¹; pero Leite de Vasconcellos e os arqueólogos actuais, como Linckenheld ao estudar as estelas oicomorfas³², interprétanas como portas fúnebres “*para representar a pasaxe das almas por elas para o outro mundo*”, xa que a idea de *porta*, nun sentido real ou metafórico, está presente nos nosos antepasados, e aínda hoxe, cando se trata do traslado das almas ás rexións de ultratumba; e así as “*portas da morte*”, as “*portas do Ceo e as do Inferno*” (*porta Coeli e porta Inferni*) son frases pertencentes a ese círculo de ideas³³. Cre García Bellido que nesta orde de cousas, “*a interpretación é frouxa de argumentos e quedan aínda moitas dúbidas por aclarar*”³⁴; e nun dos seus últimos estudos expresa, resumindo a súa opinión ao respecto, que

*“concibir a idea do Haides ou Orcus (do Infernus en xeral) como unha porta monumental é idea perfectamente explicable; pero é preciso considerar..., que había outros motivos coincidentes coa referida imaxe que xustifican mellor aínda o seu emprego nos monumentos funerarios. Estes motivos son dous: un, a idea xeral de figurarse a derradeira mansión do morto como idéntica á casa que gozou en vida, de aí as estelas oikomorfas de gregos, itálicos, galos, hispanos, etc., coas súas portas correspondentes; outro, o feito de que a tumba, (iso é máis certo aínda nos mausoleos) tiña unha entrada, un ingreso polo que se entregaba á Terra Mater os restos (corpo ou cinzas) do morto. En ambos os dous casos a porta era unha esixencia que viña coincidir coa porta solemne e grandiosa do Mundo dos Mortos, do Reino de Plutón, do Orcus ou Haides. Son (resumindo) tres portas distintas (a de Haides, a da casa, a da tumba) que converxen nunha soa imaxe, a do ingreso no Mundo das Sombras”*³⁵.

(31) HÜBNER, C.I.L., II

(32) E. LINCKENHELD, *Les sècles funéraires en forme de maison chez les Mediomatriques et en Gaule*, Paris-Oxford, 1927.

(33) LEITE DE VASCONCELLOS, *Religiões...*, 435-440.

(34) GARCÍA BELLIDO, *Esculturas...*, 334-337.

(35) GARCÍA BELLIDO: “El sarcófago romano de Córdoba”, *Archivo Español de Arqueología*, XXXII, 1959, pp. 3-37, nota 8.

DESCRICIÓN

I: ESTELAS FUNERARIAS

D. M. S.	<i>D(is) M(anibus) S(acrum) /</i>
FLACCI	<i>Flacci/</i>
NIA PI	<i>nia [filia] pi(entissima) /</i>
AN XL	<i>an(norum) XL /</i>
5 FIIA AN	<i>Fe[st?]a an(norum) /</i>
XXVIII PR	<i>XXVIII pr /</i>
O PIETATE	<i>o pietate /</i>
FLAC. PE	<i>Flac (cínius) p(at)e(r) /</i>
F. C.	<i>f(aciendum) c(uravit).</i>

J. M^a. ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, "Hallazgo de estelas funerarias en Vigo", en *Crónica del III Congreso Arqueológico Nacional*, Zaragoza, 1955, p. 472-465.

2-3. Para *Flacinius*, *Flaccinia*, etc. en Galicia, véxase F. BOUZA BREY, "El ara romana *Inédita* de la Catedral de Santiago", en *Compostellanum*, 2, 1956, p. 143-153.

3. O *P* é dubidoso; pero, despois de moitas observacións no epígrafe, crémolos máis seguro que *B* posto na primeira noticia. Se fose *B*, habería que lela como *Vixit*.

4. O *L* é dubidoso.

5. O *E* é arcaico, formado por dúas verticais paralelas. Granito. Composta de dúas pezas. Enriba, cavidade como ara con *focus*. Distínguense tres campos: o superior, adornado con sete listeis, coroado por un pequeno frontón triangular e dous rolos, e aquel adorno rodea as catro caras do monumento; o central co epígrafe, e o inferior de labra basta para enterrar a peza, ou quizais a embutir, por canto que no ángulo superior dereito está provista dun entrante para asegurala por medio dunha cuña. Moi gastada. Dificil lectura. 1,48 x 0,31. Letras, oscilan entre 0,065 e 0,045. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo)*

2

Q. ARRIVS	<i>Q(uintus) Arrius /</i>
CN. MANS	<i>Caumanus /</i>
CLVN	<i>clun(fensis) /</i>
AN XL	<i>an(norum) XL/</i>
5 AVRELIA	<i>Aurelia /</i>
MATERNA	<i>Materna /</i>
VIRO	<i>viro.</i>

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

1. Para *Arrius* véxase o n.º 3.
2. É dubidoso o punto. Supoñemos un *cognomen* en que os NN sexan un nexo de AV na primeira e de NV na segunda.
3. Coñecidamente orixinario de *Clunia*, hoxe Coruña del Conde, prov, de Burgos. É lectura certa a pesar da rotura do epígrafe nesta liña

Por primeira vez documéntase en Galicia, coas inscricións desta colección, a presenza dunha persoa natural de *Clunia*, cidade de grande importancia despois da súa elevación a capital do *Conventus Cluniensis*, por Augusto, o ano 27 de C., cuxos habitantes aparecen espaxados polas máis diversas vilas do mundo romano. Así, en Lusitania, aparecen en Lisboa (CIL. II, 214), Arameña, antiga *Amaia* (CIL II, 162 e 163), Mação (cf E. JALHAY, “Lápides romanas dos arredores de Mação”, *Broteria*, 1949) e Braga (cf J CASTRO NUNES, “Inscrições latinas inéditas do Conventus Bracaraugustanus”, *Bol da Univ, de Santiago*, 1948), en Britannia (CIL. VII, 168 e 184), Dacia (CIL. II 1158), Numidia (CIL. VIII, 2807) e Hispania, onde se atoparon en La Oliva (CIL. II, 818 e 821), Astigi (CIL. II, 5265) e Lara de los Infantes (cf. B. OSABA, “Contribución a la arqueología hispano-romana de la provincia de Burgos”, *Archivo Esp. de Arqueología XXVIII*, 1955, p. 120). Por iso chama a atención que neste último estudo se diga que é “a primeira vez que aparece a dedicatoria a un habitante da cidade hispano-roma-

na de *Clunia*". Na súa maior parte serían estes clunienses soldados militantes nas lexións imperiais, pois así se acusa nas fortificacións castrenses de *Lambaesis*, en *Numidia*. Con motivo, acaso, de formar parte da gornición dunha mansión militar que puidese ser *Vicus Spacorum* chegarían tamén a estas ribeiras, como parece acusarse na estela n.º 3 polo seu epígrafe e noutras pola indumentaria das figuras. 2,05 x 0,56 Letras 0,06 máximo. Estela de granito rematada en semicírculo con moldura que corre ao longo. Na parte superior hai un campo semicircular, liso, separado por unha liña do que ocupa o epígrafe. Está fracturada cara ao terzo superior, o cal non impide a lectura. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

VALERIA. NAE	<i>Valerianae /</i>
LATITI	<i>Latiti f(iliae) /</i>
F. CLVN	<i>clun(iensis) /</i>
AN XXI HSE	<i>an(norum) XXI h(ic) s(itus) e(st) /</i>
S.T.T.L. Q.	<i>S(it) t(ibi) t(erra) l(evis). Q(uintus)</i>
5 ARRIVS MI	<i>Arrius mi(les?) /</i>
VXSOURI	<i>uxsori /</i>
F. C.	<i>f(aciendum) c(urabít).</i>

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

1. Nexo de dous AA con N. Para indicalo, quizais, púxose un punto entre aquelas; e, para non confundir con M, non as uniu por abaixo.
2. *Cluniense*, de *Clunia* (*Coruña del Conde*); como na estela anterior.
- 4-5. *Quintus Arrius* é o mesmo do epígrafe n.º 2.
5. A lectura MI é clara.
6. Por *uxori*.

Estela de granito en todo semellante á anterior e á seguinte. 2,36 x 0,56. Letras de 0,07 a 0,08. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

3

4

ATTILIA AM	<i>Attilia Am /</i>
MIO. C. F.	<i>mio C(ait) f(ilia) /</i>
CLVNIENS	<i>cluniens(is) /</i>
AN. LXX	<i>an(norum) LXX /</i>
5 H. S. E.S.T.T.L.	<i>h(ic) s(ita) e(st) s(it) t(ibi) t(erra)l (evis)</i>
Q . A . M.	<i>Q(uintus) A(rrius) m(iles?)</i>
MATRI	<i>matri /</i>
F. C.	<i>f(aciendum), c(uravit).</i>

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

3. Natural de *Clunia*, hoxe Coruña del Conde, como os dos dous epígrafes anteriores.

6. Son as mesmas iniciais do personaxe que aparece nas lápidas anteriores. Delas despréndese que unha familia de clunienses composta de *Atilia Amnio*, filla de *Illote*, e do seu fillo *Quinto Arrio*, casado este primeiro con *Valeriana*, filla de *Latito*, natural de *Clunia*, e despois con *Aurelia Materna*, posiblemente galaica, á que deixou viúva, viviu nestas beiras, acaso como membro dun destacamento militar o varón expresado. Entre as letras é de anotar o *A* vulgar derivado da capital cursiva.

Estela de granito en todo semellante ás dúas anteriores. Está rota cara á metade, sen que PERTURBE á súa lectura que non presenta dúbidas. 2,24 x 0,56 cm. Letras de 0,06 a 0,08. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

5

VNCLITVS	<i>Inclitus /</i>
AMANDI.	<i>Arandí /</i>
F. ANNO	<i>f(ilius) anno /</i>
RVM. XX.	<i>run XX /</i>
5 HIC. STITUS	<i>hic situs /</i>
EST. MATE	<i>est. Mate /</i>
R. FACVRA	<i>r fa(ciendum) cura /</i>
VIT[E]T INC	<i>vit [e?] t Inclita. S(ic) t(ibi)</i>
LITA O . T.	<i>t(erra)</i>
10 T L	<i>(evis)</i>

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

Segue na páxina seguinte

Ven da páxina anterior

5. Lam. IIIb

1. O V inicial está por Y.
2. STITVS por SITVS, por distracción do artista.
3. O E é conxectural, pois a letra está borrosa.
9. Distráéndose novamente o artista, puxo O por S.

Estela de granito de gran groso, que fai difícil a lectura do epígrafe. É semellante ás anteriores na súa forma, das que se diferencia por acharse divididos os seus tres campos por recadros, presentando o superior, a xeito de frontón, un crecente gravado, e o inferior o aspecto de estar preparado para inscribir nel outro epitafio. 2,15 x 0,52 Letras, 0,05, Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

6

D M	D(is) M(anibus) /.
G. LICINIVS	G(aíus) Licinius /
FLOURVS	Florus /
G. LICINIO	G(aio) Licinio /
5 RUFO FILIO	Rufo filio /
A N. III	an(norum) III

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

1. A primeira letra, polo trazo que leva colgando na parte inferior, debe entenderse G mellor que C como foi publicada antes.
2. O G leva un trazo horizontal que debe ser erro do gravador, por confusión cunha rara E de forma lunar, empregada correntemente en época paleocristiá, pero escasa en época antiga. 1,98 x 0,50 cm. Letras de 0,07 a 0,08. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

7

D. M. S.
 PLACIDVS
 ET. POULLIO
 P. REB. ILO
 5 ANN. IX
 R C. F

*D(iis) M(anibUs) S(acrum) /
 Placidus /
 et Poliio /
 P(ublio) Rebilio /
 ann(or)um IX /
 r(eficiendum) c(uraverunt) f(ecerunt?)*.

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

1. Nexo de L e A Esta última letra como os demais AA da inscrición, presenta a travesa curta, sen alcanzar o outro lado.

5. O gravador púxolle travesa ao primeiro ángulo do segundo N, sen dúbida por confusión coa sílaba AN que acababa de gravar, e así aparece un nexo de A e N que non ten outra explicación. Sobre as dúas sílabas AN AN puxo senllos tiles formados por unha raíña horizontal.

6. Non acertamos a darlle outra interpretación ás siglas que as expresadas, que resultan iguais ás do núm. 8.

Estela de granito análogo pola súa forma ás anteriores Distínguense nela tres campos, ademais da porción inferior sen labra: no superior, que segue o perfil semicircular do remate, están gravados en relevo unha estrela de seis puntas inscrita nun círculo, un crecente lunar e dous discos con punto central, no do medio, dous arcos de medio punto rebaixados, separados por unha columna lisa con capitel e base, e no inferior contense o epígrafe. 2,64 x 0,64. Letras entre 0,05 e 0,07. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo).*

<p>D.M.S. RVFA : IVNI IVNIE. F . P. A N. XX 5 R. C . F</p>	<p><i>D(is) M(anibus) S(acrum) /.</i> <i>Rufa luni /</i> <i>lunie f(ilia) p(ientissima) /</i> <i>an(norum) XX</i> <i>R(ufa). C(aii). F(ilia).</i></p>	<p style="text-align: center;">8</p>
<p>ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, <i>op. cit.</i></p> <p>2. Nexo de R V F.</p> <p>5. Estas siglas son iguais ás do num. 7, pero non se lles pode dar a mesma interpretación.</p> <p>Estela granítica, con símbolos astrais e arcadas, igual en toda á anterior. Está rota cara á metade, sen que a fractura afecte o campo epigráfico. 2,00 x 0,45 cms. Letras de 0,08 a 0,10. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo).</i></p>		
<p>D . M . S . V . . O . . . AN 5</p>	<p><i>D(is) M(anibus) S(acrum). /</i> <i>V . . O . . . /</i> <i>an (norum). . . .</i></p>	<p style="text-align: center;">9</p>
<p><i>Inédita.</i></p> <p>5. Aínda que ilexibles as dúas últimas, son cinco as liñas da inscrición.</p> <p>Estela de granito de igual forma e con iguais símbolos e adornos de arcaturas que as dúas anteriores. O seu epígrafe está moi gastado, efecto sen dúbida, do continuo pisar dos transeúntes pola pasarela ou camiño lousado. Áchase rota no seu terzo inferior. 2,10 x 0,57 cm Letras: 0,55. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo).</i></p>		

10

D .[M.]	<i>D(is) [M(anibus)] /.</i>
CL. AV. . . .	<i>Cl(audius) Au... /</i>
M.	<i>M...</i>
[.]	
.]	

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

1. É máis que dubidosa a existencia de *S* de *Sacrurn*, xa que, en caso de habelo, debería ocupar o *M* o centro da liña, o cal non sucede.

2. O *L*, a pesar de acharse afectado por unha rotura da estela, apréciase sen dificultade e non ofrece dúbida nin confusión con outra letra. Do *V* consérvase gran parte dun dos paus, e o ápice do outro, os que, pola súa inclinación, marcan a letra sen dificultade.

3. O *M* pode transcribiuse por maiúscula porque parece iniciar un *cognomen*.

Parte central dunha estela análoga ás tres anteriores, conservándose os dous arcos que a adornan e parte do epígrafe. Aínda o conservado se compón de tres fragmentos acoplados. Quizais formase a parte superior desta estela unha das dúas cabeceiras soltas desta colección. Letras: 0,05. *Pazo Municipal de Castrelos*.

11

[PRI] SCVS. FL	<i>[Pri?]<i>scus</i> Fl /</i>
AVI. F. OC	<i>avi filius Oc /</i>
. . . ATIO. AV	<i>. . . atio av /</i>
. OSV	<i>.su /</i>
[.]	<i>.</i>

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

1. É dubidoso *PRI* e preferimos ler *FV* por ser *Fuscus* nome máis corrente en Galicia; pero inclinámonos a *Priscus* por haber espazo para as tres letras. Foi publicada como *Fuscus* anteriormente.

4. Esta cuarta liña non se advirte na fotografía, porque estando rota a estela polo campo epigráfico, os operarios deixaron inadvertidamente a mesma semienterrada na base de cemento do Museo. Estela granítica de remate semicircular como as anteriores, dividida en tres campos así mesmo. No superior, crecente lunar cun disco, ao igual que os dous remates de estelas que se publican máis adiante. No central, debuxo angular con especie de ramos ou ás, en relevo, ao igual que os símbolos astrais. No inferior, o epígrafe incompleto, pois a estela está cortada por abaixo, se ben parece mellor estar formada por dúas pezas e desaparecer a última. Toda a cara gravada está moi borrosa, debido ao desgaste das pegadas dos transeúntes pola pasaxe de que forma parte coas demais pezas. Letras: 0,05. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

..... El	...ei /
....CII LV	...celu /
.....S	...s. /
.....S	...s.....
[.....]	
.....]	

12

Inédita.

2. A letra *E* represéntase con dous paus en forma arcaica, a diferenza da da primeira liña.

Estela granítica moi gastada, de igual forma que as anteriores, aínda que só se distinguen dous campos nela, O superior, curvado, en que está inscrito, cara a abaixo, un crecente lunar cuxo envés segue a curva do semicírculo de remate, e o da inscrición, separado daquel por un listel. Do epígrafe non se aprecian senón unhas poucas letras que non dan idea do escrito. Está partida en dúas cara á metade. 1,97 x 0,51 cms. Letras: 0,07. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

13

Inédita.

Estela semellante ás anteriores, de granito moi gastado por pisar, especialmente no campo epigráfico, de sorte que non é posible ler nin unha soa letra da inscrición funeraria. Na parte superior ostenta, en baixo relevo, un crecente e unha estrela de seis picos. No campo central, destácase un ángulo en baixo relevo, ao igual que na estela núm. 11, pero sen ás. Despois vén, nun recadro, o campo epigráfico. A peza está rota cara ao terzo inferior, parte do cal está sen labra. 2,40 x 0,50. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo).*

14

Inédita.

Pare superior dunha estela semellante ás anteriores. Comprende este fragmento conservado o campo case completo, de liña semicircular, en que se insiren os símbolos astrais. Advértense nel, de arriba a abaixo, un círculo en relevo cun trisquel inciso no centro, un crecente lunar e un disco pequeno, que faría parella con outro desaparecido no ángulo oposto, ambos os dous con punto central, todo en relevo. Falta, polo tanto, todo o campo do epígrafe. A presenza do trisquel confirma ao círculo como solar, pois quéreselle dar a aquel significación ígnea, como representando ao Sol co seu lume irradiante, coa súa lapa en movemento. Ancho: 0,60. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo).*

15

Inédita.

Cabeceira de estela análoga á precedente. Presenta círculo solar con seis raios interiores flamexantes e crecente lunar, sen os discos con punto central que se observan no anterior. Non se conservan restos do campo epigráfico. Alto, 0,67; ancho, 0,63. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo).*

<p>..... OS</p>	<p>..... os.</p>	<p style="text-align: center;">16</p>
<p>ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, <i>op. cit.</i></p> <p>Estela rota da que se conservan tres fragmentos. É redonda na súa parte superior, en cuxo campo escavado se labrou un personaxe togado con vaso na man dereita e redoma na esquerda, de cuxa figura non se conserva a cabeza. Polo rebordo lateral e a calidade da pedra, parécenos indubidable que os tres fragmentos pertencen a un mesmo monumento, de cuxo epígrafe non é posible ler senón dúas letras. Sobre a figura falamos nos preliminares. A figura no seu estado mide 0,58 x 0,22; a ánfora ou redoma 0,09 x 0,06; o vaso 0,07 x 0,03 e as letras 0,06 x 0,09 respectivamente a O e a S. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo).</i></p>		<p style="text-align: center;">17</p>
<p>S D M MARI TIMO 5 FILIO ANN XX VM ATER POSV 10 ITIN P E R EGRA E</p>	<p><i>S(acrum) /</i> <i>D(is) M(anibus) /</i> <i>Mari(timo) /</i> <i>filio /</i> <i>ann(orurn) XX /</i> <i>v m /</i> <i>ater /</i> <i>posu /</i> <i>it in /</i> <i>per /</i> <i>egra /</i> <i>e.</i></p>	<p style="text-align: center;">17</p>
<p>ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, <i>op. cit.</i></p> <p>3. O M está separado pola metade, formando dous AA. O A non ten travesa ao igual que o da liña duodécima e ao contrario do A da liña sétí-</p>		<p style="text-align: center;">17</p>

Parte superior da estela con fragmento cerámico pegado

ma. Nexo de *R* e *I* formado este último pola prolongación do trazo recto do primeiro, se ben lixeiramente inclinado.

5. Baixo o *F* hai unha liña horizontal que lle dá aspecto de *E*, e así na transcripción anterior púxose ELLIO, mais, mellor observado, trátase dunha raia indicadora de abreviación sobre ANN da liña seguinte.

11. Despois do *P* hai gravada unha liña inclinada que na transcripción anterior deste epígrafe se leu como *I* mais obsérvase que o gravador cometeu o erro de poñer un *A* en lugar dun *E*, e rectificou aproveitando un dos paus daquel para colocar nel os trazos horizontais deste, co cal se explica a inclinación de dita *E*.

12. Tamén nesta liña introduciu o gravador un *A* inútil na palabra *peregre*. Alude esta á circunstancia de falecemento do defunto lonxe da súa patria, quizais como mariñeiro, tal como a estela de *Tortosa* (C. I. L. II, 4065) coa mesma palabra.

Estela de granito dunha soa peza coa inscrición gravada nun campo rebaixado que ocupa case toda a altura do monumento. É rectangular, opoñéndose nisto ás descritas ata agora, que eran curvas na parte superior. Presenta na cara de arriba unha cavidade para recibir a base dunha figuriña, exvoto, ou mellor ánfora funeraria ou vaso con cinzas ou de adorno, conservándose aínda varios fragmentos cerámicos adheridos ás paredes. A devandita cavidade ten forma circular, con dous salientes para asegurar o vaso. O campo epigráfico é rectangular, seguindo a liña do bordo da estela, salvo na parte superior onde é curvado. 2,00x 0,45; as letras, entre 0,08 e 0,10. A cavidade superior mide 0,10 de diámetro, máis 0,02 nos salientes x 0,025 de fondo. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo)*.

Inédita.

Estela granítica rectangular desgastadísima, de sorte que non se conserva nada do epígrafe; e aínda o curioso relevo que ostenta na parte superior apréciase mellor na fotografía que directamente. No devandito relevo aparecen tres personaxes: un maior, feminino, ao parecer esposa que ampara cos seus brazos a outros dous, nenos de distintas idades, que unen as súas mans, dereita dun e esquerda do outro, sobre unha ara que aparece entre eles, en amorosa ofrenda polo defunto, que resulta conmovedora. Presenta como particularidades esta peza a de que o bordo superior se curva claramente cara a fóra, ata unha vertical, máis ou menos, que tocaría a superficie primitiva das figuras en relevo; e a de que na parte posterior hai unha entalladura, acaso para recibir unha pouta de ferro que a suxeitase. 1,39 x 0,44; 0,21 de espesor abaixo, onde presenta a entalladura para a grampa de ferro, e 0,12 na parte superior. O grupo de figuras mide unha altura total de 0,60. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo).*

18

D . M . S	<i>D(is) M(anibus) S(acrum)./</i>
P. SEVERA	<i>P(ublia) Severa /</i>
MATRIRV	<i>matri /</i>
FINA E	<i>Rufinae.</i>

19

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

Estela de granito case rectangular, completa, pois soamente lle falta unha esquina na parte inferior que non afecta ao epígrafe nin aos símbolos e figura que ostenta. Acúsanse nela tres partes; A superior lixeiramente redondeada cun saliente a cada lado, a xeito de rolos, un deles roto pero conservado, presenta no campo un disco solar e crecente en relevo, unidos por un vástago que no interior do disco forma unha cruz; a parte media leva labrada en relevo unha figura feminina de pé e de fronte, vestida con ampla roupaxe aberta que se estende por debaixo do xeonllo e que leva por adorno un rebordo ou franxa punteada. Baixo esta roupaxe advírtese un vestido con colo

redondo e dobras na saia. Os brazos da figura están en ángulo recto, coas mans pousadas sobre a franxa expresada. Os pés, diminutos, están representados lateralmente e en oposición. Na parte inferior está gravado o epígrafe, que chega ata os bordos laterais, xa que non presenta recadro.

3-4. É posible que esta *Rufina* sexa irmá de *Junia* e filla de *Xuño* e de *Rufa* que figuran noutro epígrafe desta colección. Mide: 2,36 x 0,57. Letras, 0,07 Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

20

D. M. S
PVB. VRSVS
PVB. MATRI
ET. P. ESTERE
. C . . F.
AN XXXV

*D(is) M(anibus) S(acrum). /
Pu(blius) Ursus /
Pub(liae) matri /
et P(ubliae) Estere /
C(aii) f(iliae) /
an(norum) XXXV*

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

3. Nexo de *M* e *A*. Neste último o pau transversal non alcanza senón á metade do campo.

5. As dúas siglas van precedidas e seguidas de punto.

6. A travesa do *A* non chega ao lado oposto.

Estela granítica completa, unha das máis interesantes da colección. O monólito consta de catro partes, a inferior das cales está sen labra, mais, das restantes, a superior, que é redondeada e con dous salientes laterais como o ronsel precedente, mostra un curioso relevo con dúas figuras humanas de fronte, con marcada diferenza de peiteado entre unha e outra. Ambas as dúas presentan a man esquerda sobre o peito e a dereita caída ao longo do corpo, abertas, como en postura ritual. Visten túnica ata mais abaixo do xeonllo, advertíndose na da esquerda dobras onduladas que caen dende o peito ao costado esquerdo. É detalle do atavío de ambas as dúas figuras un saliente circular arredor do colo que, se non se trata dun particular do vestido, sería un colar rixido a xeito de torques. Rodea estas figuras unha ornamentación formada por

adornos cordeados aos lados que quizais representen columnas rudas análogas á gravada no segundo corpo da estela, posto que sobre eles aparecen rectángulos a xeito de capiteis. A estes adornos laterais enlázaos unha grilanda de círculos en arco pola parte superior. Os pináculos que rematan a estela, van ornados cun punto central. O campo existente debaixo das figuras presenta en relevo, dous arcos de medio punto apoiando nunha columna con capitel indeterminado e con fuste acanalado en espiral, e nos ángulos superiores senllos circuliños con punto central. Estas columnas torsas son tema corrente en monumentos funerarios, que dominou no século I da Era Cristiá e estendeuse posteriormente a sarcófagos, e adaptado pola arte cristiá dos primeiros tempos, relacionándose quizais coa serpe como animal *ctónico*, e polo tanto de carácter funerario. Exemplo destas columnas torsas en España son p. e. as do cipo de *Fabia Celliaria*, no Museo de Barcelona, procedente de Navas del Marqués; as da estela do Museo de Burgos, procedente de *Clunia*, precisamente (Nums. 287 e 344 de Bellido, "*Esculturas...*") e as do sarcófago de Córdoba (vid, nota 35). O campo epigráfico está ben conservado, as letras son claras, e a súa lectura non ofrece, polo tanto, dificultade. Mide: 2,60 x 0,63 no cume e 0,55 no epígrafe. Letras entre 0,055 e 0,6. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo)*.

D. M. S.
VRSA SE
VE[RA] . . .

*D(is) M(anibus) S(acrum). /
Ursa Severa...*

ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, *op. cit.*

2. O *E* percíbese no seu ángulo superior, sen deixar lugar a dúbidas.

3. O *E* e o *R* tamén son visibles nos seus trazos superiores, sen racional confusión.

Estela de granito do tipo das dúas anteriores, isto é, semicircular na parte superior, con dous salien-

21

tes laterais. Áchase rota na parte inferior, polo que o epígrafe está incompleto. Consta o que se conserva de tres partes: a superior con símbolos astrais, crecente lunar, circunferencia con estrela de seis puntas inscrita e dúas rosáceas heptapétalas nos ángulos; a do medio, de sumo interese polas figuras que ostenta, e a inferior co epígrafe mencionado

O campo central que inserta as figuras humanas consta de dúas fornelas de medio punto, e nelas colocadas unha figura de home que dá a súa dereita á dunha muller, separados por unha columna lisa rematada en capitel de sobresaínte perfil. O home viste túnica que deixa ao descuberto os xeonllos, en actitude de dirixirse cara ao outro personaxe, de tal sorte que o brazo dereito daquel, pasando por diante da columna de separación, pousa a súa man sobre o ombro esquerdo da muller, sendo de notar o xesto do varón coa boca redonda e aberta como falando con ela ou con alguén ao que lla presenta. A figura feminina porta sobre a cabeza unha cista de estreito pé, ancha boca e amplas asas, que cremos é o vaso chamado “calathus”, e leva na man esquerda un grande acio; viste túnica ata o xeonllo, con mangas que non chegan ao cóbado e quere representar unha rapaza nova. A representación parece ser alusiva ao mundum Cereris, ofrendas misteriosas propias de cultos agrícolas de Grecia e Roma en relación cos deuses dos mortos e as divindades ctónicas Ceres e Tellus (Cf. CARO BAROJA, “Contribución al estudio de los ritos clásicos conservados hasta el presente en la Península Ibérica”, en *Trab. del Inst. Bernardino de Sahagún*, IV, Madrid, 1946). A escena representa, pois, unha doncela cistófora acompañada dun sacerdote ou “hierofanta” no acto da ofrenda. Miden as figuras co seu campo, 0,067. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

Inédita.

Estela monolítica de grandes proporcións. A primeira que apareceu na escavación que motivou o achado do conxunto de estelas viguesas, e a maior de todas. A súa forma é análoga ás tres precedentes, por ser semicircular na parte superior e con dous salientes ou pináculos laterais. Consta de catro corpos: o primeiro presenta os símbolos astrais de crecente lunar, provisto dun pedúnculo e dun círculo que leva inscrita unha cruz equilátera; o segundo insire unha fornela con arco de medio punto que gorece unha figura humana de fronte, que viste unha roupaxe moi ampla e curta, e sostén con ambas as dúas mans á altura do peito e con naturalista actitude unha arma ou bastón que apoia no chan, entre as súas pernas; segue a este un estreito campo onde se incluíría o epígrafe, gastado totalmente, e, ao final, unha porción sen labra para ser enterrado o monumento. Atópase toda ela moi desgastada polo paso de xentes sobre a calzada da que formaba parte. 2,75 x 0,74 na parte superior, e 0,066 na inferior, A figura mide 0,090. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo).*

22

Fragmento de estela granítica correspondente á parte central onde se insire un relevo, baixo arco de medio punto, de dous personaxes de arte moi ruda que quizais representen dous individuos de sexo contrario. O home ostentando un vestido cuadrículado ou en retícula (cota de malla?) e calzando altas botas, ten á súa dereita unha muller semiespida ou coa roupa caída ou en actitude de baixala. Ancho da peza, 0,063, alto, 0,085. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo).*

23

Non se reproduce. (*Inédita.*)

Estela rectangular de granito. A consecuencia do paso das xentes sobre ela durante tempo prolongado, perdeu o epígrafe e posible labra. A parte superior presenta un lixeiro resalte ou viseira proxectada cara ao exterior. Na parte de abaixo está provista dun entrante como para ser embutida a peza noutra que

24

	<p>Ile serviría de soleira; e aínda ten outro entrante pequeno, como se fose para encaixar un ferro suxeitador. Mide: 1,40 X. 0,42 x 0,20. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo)</i>.</p>
25	<p>Non se reproduce. (<i>Inédita</i>.)</p> <p>Estela granítica, sen adornos, símbolos nin epígrafe, a causa do desgaste sufrido polo paso dos transeúntes pola pasarela da que formaba parte. É curvada na parte superior. Mide 2,39 x 0,54. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo)</i>.</p>
26	<p>Non se reproduce. (<i>Inédita</i>.)</p> <p>Estela de granito recto na parte superior. Non conserva labra nin epígrafe ningún a causa do desgaste sufrido polo paso da xente sobre a calzada ou “tránsito” da que formaba parte. Mide: 1,60 x 0,43. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo)</i>.</p>
27	<p>Non se reproduce. (<i>Inédita</i>.)</p> <p>Fragmento dunha estela de granito rematada en curva na parte superior, se ben sofre esta curva unha ampla rotura. A consecuencia de ser picada de propósito, segundo se advirte, en época atrás, non conserva resto ningún do epígrafe e soamente se mostran rastros dun relevo circular que puido ser disco ou círculo con estrela ou outro signo escrito. Mide: 1,43 x 0,6. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo)</i>.</p>
28	<p>Non se reproduce. (<i>Inédita</i>.)</p> <p>Fragmento de estela de granito. Foi picada de intento, e, como único resto decorativo, conserva nun dos laterais o suco que limitaba o campo epigráfico. Mide: 0,99 x 0,60. <i>Museo Municipal de Castrelos (Vigo)</i>.</p>

<p>Non se reproduce. (<i>Inédita.</i>)</p> <p>Fragmento de estela granítica que non puido ser adaptada a ningunha das pezas incompletas salientadas Carece de labra e de epígrafe e está coñecidamente picada de propósito. Mide 0,94 x 0,60. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).</p>	29
<p>Non se reproduce. (<i>Inédita.</i>)</p> <p>Outro fragmento de estela granítica, carente de labra e epígrafe por ser borrada a súa superficie polo paso de peóns, que tampouco puido adaptarse coas pezas fragmentarias descritas anteriormente. Mide: 1,60 x 0,62. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).</p>	30

II- ARA DEDICADA A MERCURIO

<p>MIIRC VRIO ARA FIISTVS 5 FICIT</p>	<p><i>Merc / uxio / ara(rn) / Festus / ficit.</i></p>	<div style="background-color: black; color: white; padding: 2px; margin-bottom: 5px;">31</div>
<p><i>Inédita.</i></p> <p>1. O <i>M</i> de maior tamaño que as restantes letras; o <i>E</i> formado por dous trazos, arcaico</p> <p>3 Os <i>AA</i> carecen de travesa</p> <p>4 Esta liña sofre un descascado na terceira letra, pero pode apreciarse a curvatura inferior do <i>S</i>. O <i>E</i> está formado por dous trazos verticais. <i>Festus</i> aparece case sempre como <i>cognomen</i>, e nalgúns casos, como o presente, como <i>nomen</i>.</p> <p>5. Por esquecemento, sen dúbida, o artista deixou de gravar un dos paus do <i>E</i>, que sería arcaico como os outros dous, o cal fai ler <i>ficit</i> por <i>fecit</i>.</p> <p>Foi achada na praia de Panxón segundo dixemos no</p>		

Parte superior da ara
de Panxón

prólogo. Está formada por un prisma de granito de sección cuadrangular, no que se distinguen tres corpos: 1º, o superior que, decorado con dúas medias canas entre filetes que percorren o monumento todo arredor, está coroado por un cuádruplo frontispicio hoxe bastante mancado, que forman catro triángulos isósceles, un por cara, formándose na converxencia dos escotes que deixan o *focus* que remata e que debeu ser máis saínte, pero que sufriu golpes e desgastes. 2º, o campo epigráfico, que non presenta encadre ningún e que remata nunha moldura constituída por un touro que dá a volta polas catro caras da peza; e 3º, a porción para enterrar, sen labra.

É a terceira das aras aparecidas en Galicia dedicadas a Mercurio. Unha, procedente de Caldas de Reis, citada por Ceán e Sobreira, hoxe en paradiroiro ignorado, dicía: DEO MERCURIO FUSCUS FUSCI V. M. L. A. (C. I. L. 2544); e outra, descuberta en data recente na capela de Valga, ten inscrición: MERCURIO SEVERVS PRO VOTO. Ademais, foron achadas figuras da deidade, como a existente no *Museo de Ourense*, de bronce.

Alto, 0,93; ancho na cara do epígrafe 0,27 e nas demais 0,26. As letras varían moito, dende o *M* que alcanza 0,08, ata o *C* da liña primeira que non ten máis que 0,04, en tanto as demais oscilan entre 0,04 e 0,05. *Museo Municipal de Castrelos (Vigo)*.

III- LADRILLOS CON SIGNOS DO ZODÍACO

Os tres ladrillos que a continuación describiremos foron achados o ano 1958 nun desmonte efectuado no lugar da Oliveira (Teis, Vigo), preto do sitio onde tamén se atoparon unha pía decantadora e outros elementos dunha instalación romana de extracción de aceite de oliva, polo que convén anotar o dito topónimo de *A Oliveira*.

Son estas baldosas de barro ordinario vermello, do que hai xacemento preto, ben cocido en dúas delas e menos compacto na outra. Por non ter desgaste ningún de paso sobre elas e pola súa mesma decoración, entendemos que estas pezas deberon formar parte dun friso.

Tamén cremos se trate de restos dun perdido Zodíaco que se comporía de doce ladrillos, un por signo, con máis outro, do Sol, polo menos, que presidiría a faixa zodiacal, e que é un dos conservados.

As figuras e as letras están gravadas con punzón rematado en pico, nos que supoñemos signos de *Libra* e *Scorpio* ou *Cáncer*; e con outro punzón de extremo máis redondeado e máis grosso, no do Sol. Entendemos poden datarse cara ao século V de C.

Inédito.

Ladrillo cadrado, completo no seu tamaño, aínda que danado no ángulo superior dereito e en todo o rebordo por descascados do material, ben cocido. Cara ao centro presenta, arriba, o numeral romano VI; debaixo del, unha composición lineal simétrica formada por unha circunferencia entre dous rombos cos cales se une, que permite supoñer que, se en efecto se quere representar un signo zodiacal, o debuxo pode corresponder a unha balanza e tratarse do signo *Libra*, e máis abaixo aparece aínda un rostro humano con barba puntiaguda; de perfil, e tocado cun gorro cun remate, que dá ao conxunto un aspecto oriental. No ángulo superior dereito presenta o ladrillo a pegada da pata dun cánido, feita estando o barro fresco. Chama a atención que o artista consentise a permanencia da devandita pegada, por outra parte única, e fainos pensar se se trate dunha marca de alfar, feita polo tanto de propósito, Mide 0,019 x 0,019 x 0,08 de espesor. Miden os números romanos. 0,02 e a cabeza humana 0,05.

32

33

Inédito.

Ladrillo fragmentario, análogo ao anterior, de barro ben cocido. Presenta o debuxo cara ao centro dun animal de corpo alongado con longa cola que a pesar da fractura da peza no extremo desta, permite apreciarse revolve, rematando nunha especie de uña, o animal da cal está dotado de catro parrulos en actitude de camiñar. A cabeza está rota; mais se os trazos existentes baixo a rotura pertencen a ela, debía rematar en agudo pico. Baixo ela está gravado o numeral V e baixo este tres raíñas, e baixo a cola divísanse tres liñas curvas paralelas de diferente extensión, de maior a menor. Parece querer representar o signo zodiacal *Scorpio* mellor que o de *Cáncer*, dada a figura alongada do animal e a súa longa cola aguda. Tería a mesma superficie do anterior, cun espesor de só 0,06. O numeral mide 0,02.

34

Inédito.

Fragmento de ladrillo semellante aos precedentes. No campo gravouse un círculo con liñas radiantes arredor, que cremos representación solar que ocuparía o centro da composición do Zodíaco como é costume. Non nos permite conxecturar que poida representar o signo *Cáncer* o pouco naturalista deseño, que non recorda en nada as frecuentes representacións deste animal na numismática e a glíptica antigas, xa que, pola contra, o círculo radiante trae ao instante á memoria os gravados infantís e populares do Sol.

Parece confirmar isto as dúas letras, unha a cada lado da devandita figura, *V* e *S*, na que cremos natural ler:

V(otum) *S*(olvit)

¿Terá iso relación cun culto *mithríaco*? Máis abaixo do *S* existen uns trazos curvos na superficie do ladrillo que non parecen ter significación ningunha. O espesor da peza é de 0,09.

Os tres ladrillos, no *Museo Municipal de Castrelos (Vigo)*.

IV- "MOLA OLEARIA" ANEPÍGRAFA

35

Inédita.

Para completar a información referente aos ladrillos con gravados que cremos representan signos do Zodíaco, publicamos a pía hexagonal anepígrafa que apareceu no mesmo lugar denominado da Oliveira, da parroquia de Teis (Vigo), acompañada doutras pezas, como muíños de man, tégulas, anacos de ánforas, lousas con canle central, oito ou dez columnas cilíndricas, dúas bases, unha arqueta de pedra de particular factura, e outros elementos que ao parecer compoñen parte dunha instalación industrial romana para a obtención de aceite de oliva.

Está formada por un monólito de pedra de forma de hexágono regular perfecto, de fondo cóncavo, cuxo centro atravesa un burato cilíndrico para soste a árbore vertical. Na base existe unha canle que se suplementa con outra labrada noutra pedra para asentar a pía e continuaríase por un conduto formado por varias lousas que aparecen soltas, que estaba interrompido por arquetas decantadoras sucesivas, unha das cales sería a atrás descrita. Trátase, pois, dunha *mola olearia* que talvez formase parte do dispositivo denominado por Columela (XII, 52, 6) *tudí-cula*, ou por outro que cita, como *solea e canalis*. Mide 0,090 de diámetro, dos cales 0,070 corresponden á escavación, 0,045 de cada lado ao exterior e 0,035 ao interior. O diámetro do burato central é de 0,050. A altura total 0,042, e a do oco interno 0,020. Museo Municipal de Castrelos (Vigo).

